

І. Л. БУРАК

ГРАМАТЫЧНЫЯ КАНКРЭТЫЗАТАРЫ ПАРАТАКСІЧНЫХ ЗЛУЧНІКАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Паратаксічныя (злучальныя) злучнікі адыгрываюць вялікую ролю ў структурнай арганізацыі звязнага тэксту. Яны ўжываюцца ў якасці сродкаў сувязі для аб'яднання непрэдыкатыўных, паўпрэдыкатыўных, прэдыкатыўных і камунікатыўных адзінак і выражаюць разнастайныя семантыка-граматычныя адносіны паміж імі. Найбольш тыповымі і шырока ўжывальнымі сярод паратаксічных злучнікаў з'яўляюцца *і, а, але, ды*. Яны невытворныя, сінсемантычныя або семантычныя, могуць быць аднамясцовымі і неаднамясцовымі (за выключэннем *але* і *ды* ў значэнні *але*), вылучаюцца высокай ступенню адцягненасці свайго зместу. Трэба адзначыць, што гэтыя злучнікі маюць як агульнае, так і прыватныя значэнні. Агульнае значэнне ўласціва злучніку як прадстаўніку службовай часціны мовы, у той час як прыватныя значэнні звычайна рэалізуюцца толькі ў кантэксце. Агульным для злучнікаў *і, а, але, ды* з'яўляецца злучальнае значэнне. Прыватныя значэнні ўнікаюць з уласцівай ім семантыкі падабенства і адрознення або супрацьпастаўлення і істотна адмяжоўваюць адзін злучнік ад другога. Так, злучнік *і* аб'ядноўвае адзінкі (або іх кампаненты) тоесныя, аналагічныя, аднафункцыянальныя; злучнік *а* – розныя, непадобныя або супрацьлеглыя; злучнік *але* – супрацьлеглыя; злучнік *ды* – тоесныя або супрацьлеглыя. Злучніку *і* ўласцівы спалучальнае, прычынна-выніковае, умоўна-выніковае, супраціўнае, далучальнае і пачынальнае значэнні; злучніку *а* – супастаўляльнае, неадпаведнасці, супраціўнае, далучальнае, пачынальнае значэнні; злучніку *але* – супраціўнае, неадпаведнасці і далучальнае значэнні; злучніку *ды* – спалучальнае, супраціўнае, неадпаведнасці, далучальнае і пачынальнае значэнні. Некаторыя значэнні, у прыватнасці супраціўнае і далучальнае, уласцівы ўсім чатыром названым вышэй злучнікам, але яны маюць розны характар, адрозніваюцца наяўнасцю дадатковых адценняў і сродкамі іх выражэння. Шырыня значэнняў і шматграннасць адценняў у паратаксічных канструкцыях са злучнікамі *і, а, але, ды* дае магчымасць выразіць усю складанасць сувязей паміж з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці, адлюстравачь іх комплексны характар і ўзаемную абумоўленасць. Разам з тым прасочваецца «імкненне ўдакладніць адценне значэння, звузіць шырыню выражальных паратаксічным злучнікам значэнняў, зрабіць выражэнне адносін больш накіраваным, больш аднабаковым, адналінейным – і тым самым некалькі наблізіць да характару выражэння адносін падпарадкаваннем»¹. Усё гэта ў пэўнай меры дасягаецца шляхам падключэння да злучнікаў *і, але, а, ды* адпаведных канкрэтызатараў, якія маюць граматычны, інтанацыйны і семантычны характар. Найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай мове граматычныя канкрэтызатары, да якіх адносяцца трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, формы ладу дзеясловаў-выказнікаў і парадак слоў.

Так, асноўная роля ў выражэнні адносін адначасовасці або паслядоўнасці пры спалучальным значэнні злучнікаў *і, ды* належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак і паказваюць час і характар адначасовага або паслядоўнага існавання розных з'яў і падзей. Пры адносінах адначасовасці выказнікі ўжываюцца ў адным

і тым жа часавым плане, а іменна: цяперашні час: *Шчабечуць і ціўкаюць птушкі* (Я. Брыль); *Ляжыць зямля ў адзенні белым, і дрэвы ў шэрані стаяць* (Я. Колас); *Віхор арэ ды барануе* (Я. Купала); *Спявае палоззе ды сэрцы гавораць* (М. Калачынскі); *прошлы час: Мы граблі сена і спявалі на увесь луг* (А. Якімовіч); *Свяцла сонца, і павяваў лагодны ветрык* (К. Чорны); *Навокал гніла куп'істая дрыгва ды моклі панурыя лясы* (І. Мележ); *будучы час: Я буду адпачываць і слухаць музыку* (К. Чорны); *Будуць нівы і будуць сады* (П. Броўка); *Лес застогне ўначы, ды ваўкі завуюць* (Я. Колас).

Трывальныя суадносіны дзеясловаў паказваюць ступень супадзення з'яў і падзей у часе: пры аднолькавых трываннях супадзенне поўнае, пры неаднолькавых – частковае: *Па вуліцах Мінска спяшае трамвай і голасна, звонка няе* (М. Хведаровіч); *Трапяталі матылькі і гулі мошкі* (Ц. Гартны); *У чарацным гушчары шчабеча ды шастае нейкая птушыная дробязь* (Я. Брыль) – трыванне аднолькавае (незакончанае), супадзенне поўнае. *Ля рэчкі на лузе дубок прытаўся і рос* (Зм. Бядуля); *Шумелі дрэвы, і пачуліся галасы* (К. Чорны) – трыванні дзеясловаў-выказнікаў розныя, супадзенне частковае; у адзін з момантаў працяглага дзеяння ўзнікла новае, непрацяглае дзеянне; супадалі яны толькі ў пэўны прамежак часу, а затым адно закончылася, а другое працягвала існаваць. Для аб'яднання сінтаксічных адзінак з адносінамі адначасовасці, у якіх дзеясловы-выказнікі маюць розныя трыванні, злучнік *ды*, як правіла, не выкарыстоўваецца.

Пры адносінах паслядоўнасці выказнікі часцей за ўсё маюць розныя часавыя планы, дзякуючы чаму характар гэтых адносін праяўляецца найбольш выразна. Трыванні дзеясловаў-выказнікаў у такім выпадку не адыгрываюць асабліва вялікай ролі, а таму яны могуць быць як аднолькавыя, так і розныя: *Распасцёрлі крыллі рыштаванні і ўзнімаюць фабрык карпусы* (М. Хведаровіч); *Прыпынілі жанкі гоман ды з сахой ідуць на Нёман* (Я. Колас) – *прошлы і цяперашні час, закончанае і незакончанае трыванні*. *Цвітуць сады і хутка ў лузе кветкі зашумяць* (П. Глебка) – *цяперашні і будучы час, незакончанае і закончанае трыванні*. *Ужо прыляцелі жаўранкі, і ў хуткім часе прылятуць шпакі* (Звязда) – *закончанае трыванне, прошлы і будучы час*.

У тых выпадках, калі выказнікі ўжываюцца ў адным і тым жа часавым плане, адносіны паслядоўнасці праяўляюцца менш выразна. Пры гэтым асноўная роля ў выражэнні названых адносін звычайна належыць трыванням дзеясловаў-выказнікаў, якія маюць розную форму і размяшчаюцца ў строгай лінейнай заканамернасці, напрыклад: *Закінуўшы за спіну вінтоўку, ён выламаў дубчык і пасцёбваў ім у доле, паглядаючы ў бок буданоў, адкуль павінен быў паявіцца Маслакоў* (В. Быкаў); *Схавалася сонца, ды стала цямнець* (П. Галавач) – *прошлы час, закончанае і незакончанае трыванні*. *Прыедзе другі пісар, і будзеце з ім работу рабіць* (Я. Колас); *Зачыняй куфар, ды будзем палуднаваць* (К. Крапіва) – *будучы час, закончанае і незакончанае трыванні*. Калі ж трыванні дзеясловаў-выказнікаў таксама супадаюць (г. зн. маюць аднолькавую форму), адносіны паслядоўнасці вызначаюцца лексічным значэннем гэтых выказнікаў і іх парадкам у тэксце. Такім спосабам адносіны паслядоўнасці выражаюцца асабліва часта: *Ападзе барвяніцай рабіна на дол і застыне ў чаканні спатканняў вясновых* (К. Кірэнка); *А праз тыздзень зубчатае сонца грабянцамі зямельку ачысціць, і на полі шырокім бясконца пойдзе трактар сталёвы ўрачыста* (П. Глебка); *Сабраліся ўсе ды пайшлі* (Я. Купала); *Прайшоў невялікі дождж, ды зноў стала суха* (Зм. Бядуля).

Формай ладу дзеясловаў-выказнікаў і парадкам слоў дакладна размяжоўваюцца прычынна-выніковае і ўмоўна-выніковае значэнні злучніка *і*. Немалаважную ролю ў гэтым размежаванні адыгрывае лексічнае значэнне слоў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных кампанентаў і звычайна выконваюць ролю выказнікаў, а таксама інтанацыя. Напрыклад: *Галіны дрэў цёрліся адна аб другую і скрыпелі* (К. Чорны); *На дварэ стала холадна, і ён апрануў кажух* (І. Шамякін) – прычынна-выніковыя адносіны, інтанацыя прычыннага абгрунтавання аднаго кампанента і выніку другога кампанента. *Зірнуў тады дзед на злоўленага ментуза – і ледзь не самлеў* (М. Лынькоў); *А з'ясі ты з бульбай скварку – і работа пойдзе шпарка* (А. Русак) – ўмоўна-выніковыя адносіны, адваротны парадок слоў, інтанацыя абумоўленай матывіроўкі аднаго кампанента і выніку другога кампанента.

Прыведзеныя прыклады паказваюць, што перад злучнікамі і вытрымліваецца адпаведная паўза (меншая – пры непрэдыкатывных адзінках і большая – пры прэдыкатывных адзінках), а сам злучнік нясе на сабе дадатковы націск. Такая інтанацыя – яркае сведчанне таго, што пасля паведамлення ў першым кампаненце чакаецца такое новае паведамленне, якое было б увасоблена ў другім кампаненце і поўнасьцю раскрыла б сутнасць і прызначэнне папярэдняга паведамлення². Нездарма А. М. Пяшкоўскі падкрэсліваў, што функцыя інтанацыі ў такіх канструкцыях (асабліва калі аб'яднаных кампаненты маюць прэдыкатывны характар) некалькі набліжаецца да функцыі, якую выконваюць падпарадкавальныя злучнікі ў складаназалежных сказах з даданымі прычыны і даданымі ўмовы³.

Формы ладу дзеясловаў-выказнікаў (авесны – для прычынна-выніковых і ўмоўны або загадны – для ўмоўна-выніковых адносін) найбольш выразна рэалізуюцца пры аб'яднанні прэдыкатывных частак у межах складанага сказа, напрыклад: *Жонка ціха так міргае, і Лукаш адразу звяў* (Я. Колас); *Хлопчыку захацелася есці, і ён заплакаў* (М. Лынькоў); *Давайце прагуляемся па святочнай вуліцы, і адразу налешчыцца настрой* (К. Чорны); *Схадзіў бы ты да доктара – і рука твая ўжо даўно б зажыла* (М. Зарэцкі).

Ад парадку слоў у пэўнай меры залежыць супастаўляльнае значэнне злучніка *а* і супраціўнае значэнне злучнікаў *а, але*. Пры супастаўляльным значэнні злучніка *а* аб'ядноўваюцца галоўным чынам прэдыкатывныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца ўласна супастаўляльныя адносіны. У аснове гэтых адносін звычайна знаходзяцца працэсуальныя адзінкі, якія афармляюцца выказнікамі аб'яднаных кампанентаў і даюць магчымасць перадаваць асноўнае адрозненне паміж абазначанымі імі з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці. Суадносныя выказнікі ў такім выпадку выражаюцца словамі рознага (не аднолькавага) лексічнага значэння і памячаюцца лагічным націскам. Супастаўленне працэсуальных адзнак звычайна суправаджаецца адначасовым супастаўленнем носьбітаў гэтых адзнак, звязаных з імі аб'ектаў, розных сітуацый, якія абазначаюцца дзейнікамі, дапаўненнямі або акалічнасцямі ў складзе суадносных кампанентаў. Значная роля «у выражэнні супастаўляльных адносін належыць і «унутранай структуры», у прыватнасці, прынцыпу паралельнага размяшчэння кампанентаў канструкцыі»⁴. Пры аналагічным парадку слоў у аб'яднаных кампанентах уласна супастаўляльныя адносіны праяўляюцца асабліва выразна: *Дзед гаварыў, а Міколка слухаў* (М. Лынькоў); *У лузе весела цвіркалі скакунцы, а з балота даносіўся дружны жабін хор* (Ц. Гартны); *Я табе буду пісаць, а ты мне будзеш адказваць* (К. Чорны); *Над дарогамі вісеў пыл, а над поплавам трымцелі хвалі мроева* (І. Шамякін). Калі ж на першы план выносіцца супастаўленне не саміх працэсуальных адзнак, а іх носьбітаў або звязаных з імі аб'ектаў, то парадак слоў змяняецца, і ў другім кампаненце за злучнікамі *а* размяшчаецца словаформа, якая абазначае суб'ект або аб'ект дзеяння і суправаджаецца лагічным націскам: *Каровы матка падоіць, а бацька коні напоіць* (К. Крапіва); *Белыя і ўтульныя сталі гаі, а поле здавалася чыстым і сінім* (Б. Мікуліч); *Расце мята ў агародзе, а на градах цвіце мак* (П. Трус); *Пчолак гудуць пад вішняю, а пад яблынькаю Хвёдар Руцкі храпе на ўсе застайкі* (К. Чорны). Сімптаматычна, што суадносныя выказнікі звычайна характарызуюцца трывальна-часовай аднапланавасцю.

Тое ж самае назіраецца і пры афармленні супраціўнага значэння злучнікаў *а, але*. У аснове супраціўных адносін знаходзіцца процілеглая семантыка суадносных кампанентаў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак, звычайна абазначаюць працэсуальныя адзнакі і займаюць пазіцыю выказнікаў прэдыкатывных частак складаназлучанага сказа (з выказнікамі ў даным выпадку заўсёды звязаны іншыя члены сказа, якія суправаджаюць і удакладняюць агульны працэс супрацьпастаўлення). Напрыклад: *Пану ціваю варон страляць, а нам спіны гнуць* (Зм. Бядуля); *Знік вясёлы настрой. Пераходы былі цяжкія, а адпачынкі кароткія* (М. Машара); *Пісаніны многа, але толку мала* (І. Шамякін); *Раніцай ішоў дождж, але цяпер свеціць сонца* (К. Чорны). Як відаць з прыкладаў, дзякуючы паралельнай будове аб'яднаных частак супраціўныя адносіны праяўляюцца асабліва рэльефна.

Існуе думка, што паратаксічным злучнікам прыпісваюцца значэнні аб'яднаных імі простых сказаў, а таксама значэнні, якія выражаюцца інтанацыяй або формамі выказнікаў, а самі злучнікі ўжываюцца ў якасці

«чыстай скрэпы» і не ўплываюць на семантычныя ўласцівасці ўтворанай з іх удзелаў сінтаксічнай адзінкі⁵. Аднак такое сцвярдзенне наўрад ці пераканаўчае, таму што канкрэтныя значэнні любога злучніка заўсёды вызначаюцца ў кантэксце. Акрамя таго, варта толькі замяніць у складзе сінтаксічнай адзінкі адзін з паказчыкаў сувязі на другі, як адразу праяўляецца ненейтральнасць сродкаў сувязі, іх асобая семантычная і сінтаксічная рэlevantнасць. З гэтага вынікае, што наяўнасць пэўнага значэння, адцення значэння нават у самых адцягнутых па семантыцы злучнікаў уяўляе сабой іх рэгулярную ўласцівасць, якая вызначае іх катэгарыяльнае значэнне. Граматычныя канкрэтызатары (трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, формы ладу дзеясловаў-выказнікаў, парадак слоў) якраз і дапамагаюць максімальна дыферэнцыравана выразіць розныя значэнні паратаксічных злучнікаў. Пры іх наяўнасці дадатковыя сродкі ўдакладнення, як правіла, не патрабуюцца.

¹ П о п о в а И. А. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 395.

² Гл.: Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Киев, 1952. Т. 1. С. 373 і далей.

³ Гл.: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 470 і далей.

⁴ Булахов М. Г., Рабчинская И. А. // Русско-белорусские языковые связи: Сб. науч. трудов. Мн., 1976. С. 9.

⁵ Гл.: Пешковский А. М. // Избранные труды. М., 1959. С. 141—142.

Т. В. КАПЯЙКО

ДА ПЫТАННЯ АБ ЛЕКСІКА – СЕМАНТЫЧНАЙ ТРАНСФАРМАЦЫІ Ў СФЕРЫ ТЭРМІНАЛОГІІ

Ніякая лінгвістычная тэорыя, асабліва калі яна імкнецца адлюстравачь сучасны стан лексіка-семантычнай сістэмы, не можа не разглядаць кола праблем і пытанняў, звязаных з вывучэннем тэрміналогіі.

Уласны лексічны фонд беларускай нацыянальнай мовы заўсёды з'яўляўся і з'яўляецца асноўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў. Пры гэтым вельмі важнае значэнне набывае семантычная дэрывацыя, сутнасць якой заключаецца ў стварэнні тэрмінаў з існуючых у літаратурнай мове слоў шляхам надання ім асаблівага тэрміналагічнага значэння. Не выпадкова акадэмік В. У. Вінаградаў у свой час адзначаў: «Паміж слоўнікаў навукі і слоўнікаў быту цесная сувязь. Усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы. Нават так званыя дакладныя навукі да гэтай пары ўтрымліваюць у сваіх слоўніках тэрміны, узятых з агульнанароднай мовы»¹.

Пастаянная неабходнасць у назвах здзяйснення рознымі словаўтваральнымі спосабамі, сярод якіх асобае месца належыць такому віду семантычнай дэрывацыі, як метафарызацыя. Пераасэнсаванне ўжо існуючых у мове лексічных адзінак для абазначэння новых паняццяў і рэалій з'яўляецца традыцыйным для беларускай мовы і даволі актыўным працэсам яе развіцця. Метафарызацыя служыць крыніцай якаснага ўзбагачэння мовы, а дзякуючы гэтаму адбываецца эканомія моўных сродкаў. Адным з вынікаў метафарызацыі з'яўляецца развіццё тэрміналагічнай лексікі, калі тэрміны ўзнікаюць на аснове пераносу назваў па падабенству – часам нават нечаканаму – паміж двума і больш прадметамі. Напрыклад: аксамітка – 'стужка з аксаміту' і аксамітка (звычайна мн.: аксаміткі) – 'травяністая расліна сямейства складанакветных з жоўтымі або карычневат-пурпурнымі кветкамі'; багамол – 'набожны чалавек, які многа моліцца, ходзіць на багамолле' і багамолы – 'атрад драпежных насякомых паўднёвых краін'.

Многія вучоныя, пачынаючы з Арыстоцеля, звярталіся ў сваіх